

*Олександр Дем'янчук*

## SWOT-АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В МОДЕРНІЗАЦІЙНІЙ ПАРАДИГМІ

*У статті здійснено спробу застосувати метод SWOT-аналізу до дослідження політичних інститутів.*

*Ключові слова: SWOT-аналіз, політична система, модернізація*

*Alexander Demyanchuk. SWOT-analysis of the ukrainian political system in modernization paradigm. In the article, the attempt to apply the method of SWOT- analysis to the study of political institutions is made.*

*Keywords: SWOT-analysis, political system, modernization*

Модернізаційна парадигма передбачає реформування політичних і соціальних інститутів, характерних для традиційного суспільства, відповідно до кращих сучасних зразків (див., наприклад, [1]). Для українського політикуму модернізаційний дискурс, взятий на озброєння на початку посткомуністичних трансформацій, видавався вельми привабливим, оскільки він, з одного боку, передбачав спадковість суспільних органів у процесі «осучаснення» нації, а з іншого – давав змогу приміряти на себе чужий досвід і в разі невдач списувати їх на непридатність запозичення іноземних досягнень\*. В основу процесів модернізації було покладено основні принципи демократії – вільні вибори і плюралізм політичних ідей. Внаслідок такого початку модернізації дуже швидко з'явилася велика кількість політичних партій, кожна з яких намагалася знайти свого «покупця» на політичні послуги – представлення інтересів суспільних груп чи територіальних громад за столом вироблення й ухвалення політичних рішень.

Численні дослідники вказували на те, що в основі всіх політичних взаємодій так чи інакше лежать економічні мотиви учасників процесів управління суспільством. Так, Менкур Олсон у своїй останній книзі «Влада і процвітання» чітко продемонстрував аналогію між принципами діяльності підприємців на економічному ринку і політиків у системі державного управління [2]. Ще раніше такий підхід розвивали Джеймс Б'юкенен [3], Йозеф Шумпетер [4], Адам Пшеворські та інші. Категорію підприємництва використовував у своїй відомій книзі «Порядок денний, альтернативи і публічні політики» Джон Кінгдон [5] для пояснення процесів формування політичного порядку денного політичної системи, виробляючи управлінські рішення.

---

\* Прикладом такого «відступу» була реформа вищої освіти Японії, коли через кілька років після впровадження по Другій світовій війні американської моделі вищої освіти державні органи ухвалили політичний документ, що скасовував ці нововведення і повертав японські ВНЗ до старих традиційних принципів навчання. Приводом для такого повернення була офіційно зазначена «невідповідність японської системи цінностей насадженої формі університетської освіти» (прим.авт.).

Останні декілька десятиліть у світовій, а відтак і вітчизняній літературі з питань державного управління і ухвалення й виконання політичних рішень великої популярності набув так званий «менеджеріальний» підхід, що приділяє основну увагу принципам оптимізації процесів управління на основі використання досвіду, накопиченого у сфері бізнесу. В Україні цей підхід ліг в основу адміністративних реформ, спрямованих на значне підвищення якості надання населенню адміністративних послуг шляхом впорядкування функцій органів управління і налагодження їхньої діяльності з акцентом на задоволення потреб «споживачів» – суб'єктів суспільно-економічної діяльності, суспільних груп і окремих громадян.

Враховуючи, що управління суспільним життям здійснюється не лише адміністративними органами, а й *політичними* інститутами, які визначають норми, правила й процедури поведінки членів суспільства в усіх сферах суспільної діяльності, і виходячи з подібності політичних та економічних процесів між собою, можна використати певні принципи й підходи, притаманні головним чином бізнесу – приватним і корпоративним підприємствам – для розробки оптимізаційних рішень у сфері політики. Справді, політична система як сукупність політичних інститутів, що знаходяться у стані постійної взаємодії між собою на основі певних принципів і правил, закладених у Конституції та окремих нормативних документах, є достатньо стабільним утворенням зі своїми структурою, функціями, складовими елементами й місією/завданнями. Вдаючись до вище згаданої аналогії між політичною й економічною сферами суспільного життя, можна змодельовати політичну систему як певну складну структуровану неприбуткову організацію, що надає суспільству управлінські послуги. У такому разі з певним наближенням структурно й функціонально політична система може бути описана через терміни, поняття й процедури, притаманні менеджменту неприбуткових організацій, як запропонував Джон Брайсон у своїх публікаціях про стратегічне планування у публічних\* і неприбуткових організаціях [6; 7; 8].

---

\* На цей час існує велика кількість публікацій в українській науковій літературі стосовно розуміння терміна «*public*» не стільки як «*державний*», скільки саме як «*публічний, суспільний, громадський, неприбутний*» (прим. авт.).

Модернізація політичної системи передбачає її неминуче реформування. Як уже було сказано вище, здійснення реформ за модернізаційною парадигмою потребує свідомого, планомірного підходу, що включає в себе оцінку початкового стану, визначення бажаного кінцевого результату і встановлення проміжних цілей та індикаторів успішності процесу. Бажаний кінцевий результат і проміжні цілі та індикатори значною мірою залежать від розподілу політичних влад, панівних ідеологій і політичної кон'юнктури, тому детально розглядати їх можна лише у прогностичному контексті, тоді як вихідний стан системи, що має реформуватися, цілком піддається аналізу в рамках інституційного підходу.

При цьому для забезпечення саме системності зручно скористатися так званим «СВОТ-аналізом» («SWOT-аналізом»), тобто, сукупним розглядом сильних і слабких сторін системи (*strengths and weaknesses*), а також можливостей і загроз (*opportunities and threats*), що існують як всередині неї, так і в її зовнішньому оточенні – у суспільстві, економіці, міжнародному середовищі. Звичайно, такий аналіз має свої обмеження: наголос на інституційних аспектах зменшує увагу до політичної поведінки політичних акторів; інституційний ізоморфізм, що проявляється в прагненні політичних інститутів одночасно набувати нової, модернізованої форми і зберігати стару, традиційну [8], накладає свій відбиток не лише на поточний стан інститутів, а й на напрям та інтенсивність їхнього «дрейфу» в період вимірювання стану системи; знання мотивації та інтересів рушійних сил реформи, необхідне для адекватного опису вихідного стану політичної системи, виявляється неповним через природне приховування політичними акторами своїх справжніх інтересів. І головним обмеженням СВОТ-аналізу є відсутність зовнішньої контролюючої сили, що скеровувала б дії реформаторів у визначеному стратегічному плані керунку. А без такого зовнішнього контролю суттєво зростає ризик з кожною зміною складу політичних акторів, що здійснюють реформування системи, переглядати результати попереднього СВОТ-аналізу відповідно до нових завдань і цілей, встановлених наступним політикумом, що неминуче призведе до перегляду стратегічних планів, сформованих на основі цього аналізу.

*Параметри та індикатори SWOT-аналізу*

Модернізація політичної системи може бути описана способами й процедурами ухвалення політико-управлінських рішень стосовно їх відповідності основним принципам теорій демократії: ступінь плюралізму, можливість задовольнити інтереси різних суспільних груп. Адже явно чи неявно, але практично всі публікації на тему реформування політичної системи виходять з засновків демократичної теорії, прямо пов'язуючи модернізацію з демократизацією.

З точки зору способів ухвалення рішень, для демократії характерне:

- ❖ управління шляхом вироблення і здійснення публічних політик;

- ❖ відкритість кола дійових осіб політики до публічності;

- ❖ можливість подання «вхідного сигналу» (повідомлення про потреби, інтереси, підтримку чи опір) до політичної системи з боку будь-яких суспільних груп;

- ❖ отримання «вихідного сигналу» (законів, норм, правил поведінки, встановлених всередині політичної системи у відповідь на «вхідний сигнал»), що відповідатиме інтересам і очікуванням суспільства;

- ❖ а також доступу громад до окремих стадій вироблення і здійснення публічної політики.

Незважаючи на таку чіткість і обмеженість основних характеристик, системи ухвалення політичних рішень у різних системах і в різні періоди часу можуть суттєво відрізнятися, тобто, схожі форми державного правління (схожі структури і функціональні зв'язки між інститутами політичної системи) не означають однаковості процедур вироблення і здійснення публічних політик. Скажімо, в умовах демократичного режиму може існувати різна кількість акторів процесу ухвалення рішень, різні процедури та механізми підготовки й ухвалення рішень тощо. Навіть у відносно «простих» випадках тоталітарного й авторитарного режимів певні умови й процедури можуть суттєво відрізнятися від однієї політичної системи до іншої, що утруднює їх опис, пояснення механізмів дії та прогнозування можливих наслідків.

Тому для більшої зручності й повноти охоплення характеристик політичної системи варто вдатися до аналізу розподілу в ній політичної влади з тим, щоб через визначення основних акторів і процедур ухвалення політичних рішень визначити напрям і динаміку її змін та спрогнозувати майбутні стани.

Хоча одним з невід'ємних принципів демократії є плюралізм, тобто можливість кожного члена суспільства і кожної суспільної чи політичної групи висловити свої потреби, інтереси й очікування та домагатися їх задоволення, в реальному політичному житті плюралістський розподіл політичної влади, як було показано ([9], розділ 2), не забезпечує ухвалення політичних рішень, що задовольняли б більшість суспільства. Тим більше не задовольняють конкретних інтересів суспільних груп системи ухвалення рішень у недемократичних політичних режимах. Так, і в тоталітарній, і в авторитарній політичних системах основою вироблення рішень виступають інтереси правлячої верхівки, а отже, публічні (чи, радше, державні [9]) політики мають переважно розподільчий та стандартизаційний характер, а не регуляторний і перерозподільчий, що притаманно сучасним державам всезагального добробуту (welfare states). Відповідно, центральним структурним елементом всієї політико-адміністративної системи стає виконавча гілка державного управління й безпосередньо пов'язані з нею політичні інститути. Водночас, така позиція жорстко інституційованого елементу системи робить її мало рухомою, нездатною до радикальних перетворень. Звідси випливає, що становище й функції виконавчої влади в політичній системі можуть слугувати одним з індикаторів для СВОТ-аналізу.

Іншим індикатором для аналізу варто взяти характер розподілу політичної влади. Ступінь монополізації політичної влади визначає внутрішню здатність політичної системи до реформування і її стосунки з зовнішнім середовищем. Так, монополістська модель розподілу політичної влади характеризується прямим підпорядкуванням інституційної структури носіям ідеології, а отже, реформування може бути здійснене швидко і цілеспрямовано, що й спостерігалось і в СРСР сталінської доби, і в гітлерівській

Німеччині. Однак при цьому високим є ризик хиби у виборі напрямку й характеру реформування.

Елітистська політична система внаслідок своєї інституційної жорсткості й відсутності єдиного персоніфікованого центру ухвалення рішень має невисоку здатність до реформування. Постсталінський Радянський Союз став прикладом численних спроб політичних та адміністративних реформ, що не були успішно доведені до завершення саме через інерційність політичних та адміністративних інститутів.

Плюралізм як принцип розподілу політичної влади відзначається неоднорідністю структури політичної системи. Поряд з жорстким «стрижнем» політико-адміністративного механізму, в ролі якого виступає виконавча влада, в політичній системі присутня велика кількість політичних акторів з невисоким потенціалом впливу на ухвалення рішень. У такому разі природна інституційна інерційність виконавчої гілки може бути подолана лише в кризові моменти чи шляхом ситуативних домовленостей більшості політичних акторів. При цьому мета реформування і способи його здійснення зовсім не обов'язково будуть гармонійно пов'язані між собою.

І, нарешті, неокорпоративізм\* як модель розподілу політичної влади означає наявність жорсткості у політико-адміністративних інститутів, обмежену в часі перебуванням конкретних акторів за столом ухвалення рішень, а в «просторі» політичної системи – інтересами цих акторів, що взаємодіють між собою в політичних процесах. У такому разі напрям і темпи реформування визначатимуться як

---

\* Автор вважає термін «неокорпоративізм» більш адекватним для опису відповідної моделі розподілу політичної влади, аніж термін «корпоративізм», який досі використовувався у його публікаціях, оскільки останній традиційно зазвичай позначає «спілку» державних, бізнесових і профспілкових інститутів і має здебільшого негативну конотацію, тоді як у сенсі розподілу політичної влади модель взаємодії кількох «політичних корпорацій» для вироблення й ухвалення політико-адміністративних рішень видається привабливішою за всі інші саме з огляду на принаймні часткове врахування запитів і потреб суспільних груп і підпорядкування дій політичної системи радше всезагальному інтересові. Найближчим часом автор опублікує окрему статтю з цього питання.

інтересами основних акторів і їхньою здатністю переконати своїх візаві у необхідності тих чи інших змін, так і потребами й прагненнями значної частини населення, що шляхом політичних виборів висловлює свої очікування від політико-адміністративної системи стосовно поліпшення діяльності політико-адміністративних інститутів (див., наприклад, опис моделі суспільного вибору в книзі Томаса Дая [10]).

Ще одним параметром, який варто брати до уваги при СВОТ-аналізі, є ступінь зв'язку між політичною системою і суспільством. Цей ступінь можна приблизно оцінити за підтримкою населенням влади в цілому та окремих владних інститутів. Зрозуміло, що без наявності помітної підтримки реформаційні зусилля можуть не дати очікуваного ефекту, а задіяні ресурси будуть витрачені марно.

І, нарешті, параметром для аналізу варто обрати ступінь інтегрованості політичної системи в міжнародні політичні структури. Адже в умовах, коли політична система береться за реформу самої себе, зовнішній вплив з боку міжнародної політичної спільноти має відігравати роль коректора напряму і стимулятора темпів реформування, надаючи підтримку (фінансову, організаційну та політичну) і слугуючи в ряді випадків зразком для наслідування, що має велике значення в рамках обраної українським керівництвом модерізаційної парадигми.

Серед умов реформування слід зазначити, по-перше, що головним контролером виконання рішень щодо реформ є сама система, що реформується. Адже політико-адміністративна система є найвищим управлінським органом у країні, а отже, окрім певного (не завжди вирішального чи навіть значного) впливу з боку міжнародної політичної спільноти, не існує інших акторів впливу на стан і перебіг реформаторських дій. По-друге, розподіл повноважень (функцій) між окремими політичними інститутами означає відповідний розподіл ресурсів між ними (матеріальних, технічних, владних, людських, інформаційних тощо), тобто, в процесі реформування кожний інститут намагатиметься принаймні зберегти ту частку ресурсів, яка належала йому до початку реформ, а по можливості – збільшити її. По-третє, успіх реформування вимагає згоди (чи принаймні



відсутності активного опору) з боку всіх без винятку політичних акторів, що мають стосунок до вироблення й ухвалення політичних рішень.

*Сильні та слабкі сторони політичної системи України  
під час її входження в процес реформування*

Відповідно до перелічених у попередньому параграфі параметрів, спочатку варто визначити умови, в яких перебуває українська політична система. Високий динамізм змін (не плутати з реформами! Перші відбуваються природним шляхом, другі – способом, що навмисне визначений і розроблений спеціально для конкретного випадку) не дає змоги однозначно класифікувати модель розподілу політичної влади. Однак основні процедури вироблення, ухвалення і виконання політичних рішень дають підстави говорити про певне поєднання рис монополізму та елітизму: яскраво виражена олігархізація вищого політичного керівництва, що дуже добре вкладається в теорію М. Острогорського [11] та Р. Міхельса [12], вказує на концентрацію політичної влади в руках дуже невеликого кола осіб, а той факт, що абсолютна більшість українських олігархів є членами однієї політичної партії, яка нині має правляче становище, підсилює тезу про монополістський характер політичної системи.

З іншого боку, значно диверсифікованіша, ніж у часи М. Острогорського та Р. Міхельса, економіка держави залишає помітні активи в руках інших політичних і економічних акторів, а успадкована ще від СРСР згуртованість і професіоналізм бюрократії «пом'якшує» ефект від олігархізації, дає їм можливість активно впливати на ухвалення політичних рішень. Ба більше, конкуренція між олігархами всередині самої владної верхівки і відповідне ускладнення процесів ухвалення рішень суттєво нівелює монополістський характер політичної системи, додаючи політичним процесам радше елітистського характеру. Про «елітизацію» політичної системи свідчить і поведінка окремих акторів з-поміж посадовців виконавчої гілки влади, які намагаються «грати у свою гру», що проявилось під час ухвалення Податкового кодексу, проведення пенсійної реформи, управління вищою освітою тощо.

Таким чином, притаманна монополізму здатність швидко ухвалювати політичні рішення і чітко впроваджувати їх у практику послаблюється діями окремих осередків правлячої еліти. Тобто, сучасна система ухвалення політичних рішень демонструє одночасно і силу, і слабкість її структурних елементів. Стосовно можливості модернізувати цю систему можна зробити перший висновок: *в умовах монополістсько-елітистського розподілу політичної влади проведення політичних реформ матиме радше осциляційний характер, тобто, намагання верховного центру щодо прийняття рішень нашкодують на коригування їх правлячою елітою відповідно до інтересів її окремих представників.* Такий розбаланс у політичних рішеннях і діях вкупі з явищами ізоморфізму матиме вкрай слабкий поступальний ефект, тобто, попри значні зусилля й затрати владних, матеріальних і людських ресурсів досягнутий ступінь модернізації буде нижчим, аніж у випадку «чистого» монополізму або елітизму.

Ще однією слабкою стороною такої «змішаної» політичної системи є сумнівність досягнення згоди між центром і політичною елітою стосовно цілей і, відповідно, завдань модернізації. Правильно поставлені цілі можуть знівелювати принаймні частину слабких сторін нинішньої політичної системи України шляхом поєднання інтересів окремих груп і фізичних осіб з-поміж вищих посадовців та правлячої еліти, в першу чергу бюрократичної. Адже саме бюрократична еліта є носієм зворотного процесу інституційного ізоморфізму, і подолати її інерційність і консервативність можна лише встановивши спільні привабливі цілі й визначивши бажані результати реформ, досягти яких прагнутиме і політична верхівка, і бюрократія.

Очевидно, що сучасний стан політичної системи не задовольняє ані політичну, ані адміністративну складову правлячої верхівки. Численні заяви керівників держави про необхідність реформ практично в усіх сферах політичного, економічного і загалом суспільного життя ніким не заперечуються, і перехід від реформаційної риторики до фактичних поступальних рухів потребує чітких конкретних перспектив, які ще й досі не визначені.

Явною слабкістю нинішньої політичної системи можна вважати і стан опозиції: незалученість її до процесів реформування, відсторонення взагалі від ухвалення політичних рішень створює додаткові ризики для модернізації через можливі антиурядові, деструктивні дії опозиційних політичних груп спільно зі значною частиною їхніх прихильників. Подолання цих ризиків потребуватиме затрати додаткових ресурсів, яких може не вистачити на окремих етапах модернізації.

Відсутність зворотного зв'язку між політичною системою та суспільством зменшує можливості коригування реформаційних дій на всіх етапах модернізації. Вкупі з браком фахівців у галузі менеджменту ризиків і загальним браком кадрів, що були б носіями нової модернізаційної парадигми, ці характеристики свідчать про значне переважання слабких сторін політичної системи України перед сильними.

#### *Можливості та загрози модернізації політичної системи України*

Віднайдення спільних цілей і бажаних результатів для правлячої еліти вкупі з засобами ухвалення і втілення політичних рішень, якими наділений монополізм, створює досить сприятливі можливості для швидкої модернізації політичної системи. Ризики, пов'язані з діями політичної опозиції, можна було би пом'якшити шляхом залучення її до встановлення цих цілей, проте це означатиме кінець монополізму і відповідно втрату певної, якщо не значної частини владних і людських ресурсів. Для монополізму й елітизму властиво радше покладатися на силові дії, що й демонструє Державний бюджет на 2012 рік, у якому видатки на органи підтримання правопорядку суттєво збільшені.

Сильна владна вертикаль створює сприятливі можливості для залучення додаткових ресурсів – з бізнесу, суспільства, з міжнародних джерел. Особливо важливими в цьому відношенні є міжнародні фінансові, організаційні й людські ресурси, тим більше, що саме міжнародна спільнота виступила стимулятором політичної модернізації в Україні й інших постсоціалістичних країнах і продовжує підтримку дій у цьому напрямі.

З іншого боку, модернізація політичної системи неможлива без зміни розподілу політичної влади – переходу до менш репресивних і більш диверсифікованих моделей, таких як плюралістська та неокорпоративістська. Тобто, монополістсько-елітистська модель політичної влади виступає одночасно і прогресивною, і консервативною силою в модернізації політичної системи: зацікавленість у міжнародних ресурсах і загальному політичному, соціальному й економічному розвитку змушує підтримувати риторику реформ, але небезпека досягнення кінцевого результату – модернізації відповідно до принципів демократії, що означатиме розпад монополізму, – диктує зовсім протилежні дії, що запобігатимуть не те що швидкій модернізації, але й реформуванню політичної системи взагалі.

Ще одним зовнішнім для політичної системи стимулом до модернізації чи принаймні якоїсь реформи виступають політичні вибори, які взагалі-то можуть змінити розподіл політичної влади не на користь правлячих нині еліт. Тому в передвиборчий період варто очікувати посилення модернізаційної риторики (прес-конференція Президента України за підсумками 2011 року це засвідчила) зі здійсненням окремих заходів, що не нестимуть значної загрози політичній монополії. Елітизм у цьому випадку виступає «другою лінією оборони», на яку може відступити правляча еліта, озброївшись принципами етатизму і зміцнивши свої позиції засобами авторитаризму.

До поточних зовнішніх загроз слід, напевно, віднести і кризові явища у світовій економіці й політиці, що неминуче призведуть до скорочення ресурсів, які можна було б використати для модернізації політичної системи. Однак у нинішній ситуації ця загроза може перетворитися на позитивну можливість для правлячої еліти виправдати згортання або скорочення реформаційних дій та перегляд конкретних положень курсу на модернізацію.

### *Висновки*

Монополістсько-елітистська модель розподілу політичної влади, що склалася в політичній системі України останніми роками, зумовлює досить сумнівні перспективи її

демократичної модернізації. Сильні сторони політичної верхівки – здатність швидко ухвалювати й ефективно впроваджувати політичні рішення, а також можливість мобілізації економічних і суспільних ресурсів для досягнення поставлених цілей – одночасно обертаються слабостями, коли мова заходить про політичну модернізацію, тобто запровадження демократичних принципів і процедур побудови та взаємодії політичних інститутів.

Петр Штомпка у 1991 році серед дилем перехідного періоду зазначив необхідність самообмеження правлячих кіл задля досягнення прогресу в демократизації суспільства [13]. Здійснені авторитарними засобами демократичні перетворення мають привести до скасування авторитаризму, а спосіб функціонування органів управління і окремих посадовців – змінитися з командного на менеджеріальний. Проте відмова конкретних осіб від владних повноважень і авторитарних процедур несе їм особисто загрозу втрати доступу до суспільних ресурсів, а отже, дилема самообмеження навряд чи матиме два шляхи розв’язання.

---

1. Rojas, Robinson. Modernization Theory and the Laws of Social Change. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.rrojasdatabank.org/capital8.htm>.

2. Олсон Менкур. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. – 174 с.

3. Buchanan James R. «Markets, States and the Extent of Morals». – *American Economic Review*, 67 (1978). – P. 364–368.

4. Schumpeter, Jozeph. Capitalism, Socialism and Democracy. 4<sup>th</sup> edition. London: Alien and Unwin, 1976.

5. Kingdon, John W. Agendas, Alternatives, and Public Policies. – Boston, Mass.: Little Brown, 1984.

6. Брайсон, Джон М. Стратегічне планування для громадських і неприбуткових організацій; [пер. з англ.]. – Львів: Літопис, 2004. – 352 с.

7. Bryson John M., Barbara Crosby and John K. Bryson. Understanding Strategic Planning and the Formulation and Implementation of Strategic Plans as a Way of Knowing: the Contributions of Actor-Network Theory. – *International Public Management Journal*. – V. 12 (2). – 2009. – P. 172–207.

8. Дем'янчук О. П. Державна політика і державне управління: політологічні аспекти. – К.: Факт, 2008. – 272 с.
9. Дем'янчук О. П. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду // Наукові записки НаУКМА. Том 18 – Політологія. – К., 2000. – С. 31–36.
10. Дай Томас Р. Основи державної політики / Томас Р. Дай [пер. з англ. Г. Є. Краснокутського]. – Одеса: АО БАХВА, 2005. – 468 с.
11. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. – 640 с.
12. Michels R. Political Parties. – London: Simon & Schuster. 1966. –380 p.
13. Sztompka, Piotr. Dilemmas of the Great Transition (A tentative catalogue) / Paper presented at the seminar on convergence-theory, Swedish Centre for the Advancement of Social Science, Uppsala, Sweden, May 1991.